

Камоляддин ЮНУСОВ

СОЦИОЛОГИЯ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ

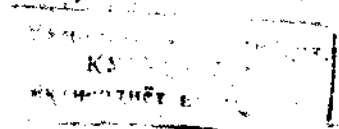
Андижон шаҳри 1997 йил

З. М. БОБУР НОМЛИ АНДИЖОН ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН СОЦИАЛ ФАЛСАФА ВА МИЛЛИЙ
МАДАНИЯТНИ ТИҚЛАШ МАРКАЗИ
АНДИЖОН БЎЛИМИ

Камолиддин ЮНУСОВ.

СОЦИОЛОГИЯ

УҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ

Андижон — 1997 йил

Тақризчилар: фалсафа фанлари доктори, профессор
Т. АБДУЛЛАЕВ,

фалсафа фанлари номзоди, доцент
А. Ж. ХОЛБЕКОВ.

Масъул муҳаррир: Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус мактаб-
лари муаммолари институти гуманитар
таълим ва тарбия бўлими бошлиғи, про-
фессор М. К. ОРИПОВ.

З. М. Бобур номли ДУ илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган.

Ушбу қўлланма Ўзбекистонда социология фани бўйича
ўқув қўлланмаси яратиш йўлидаги дастлабки ҳаракатлардан
бири бўлиб ҳисобланади. Китобда социология фани, унинг
жамият ҳаётидаги роли, функцияси, тарихий ривожланиш
босқичлари, унинг назарий масалалари, махсус соҳалари,
методологияси, ҳамда конкрет социологик тадқиқот ўтказиш
усуллари баён қилинган. Социологик тадқиқот ўтказишнинг
асосий йўналишлари, социология фанидаги асосий тушунча-
лар ва қоидаларнинг мазмуни ёритилган.

Қўлланма Олий ва ўрта махсус ўқув юртлири талабалари,
аспирантлар, ҳамда социология билан қизиқувчи кенг китоб-
хонларга мўлжалланган.

МУАЛЛИФ: фалсафа фанлари номзоди, доцент
Қамолиддин Абзалович ЮНУСОВ,

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш имкониятла-
рини социология фани доирасида таҳлил қилиш, ўрганиш ва
олинган илмий-назарий хулосалардан амалиётда фойдала-
ниш муҳим масала ҳисобланади. Мустақил Ўзбекистоннинг
келгусидаги ижтимоий тараққиёт йўлини ўрганиш кўп жи-
ҳатдан юқорида кўрсатиб ўтилган тадбирларни амалга оши-
риш билан боғлиқ.

Жамият ҳаётида рўй бераётган жараёнларни билишда,
мамлакатни бошқариш соҳаси бўйича мукаммал илмий на-
зарияларни ишлаб чиқишда бошқа ижтимоий фанлар қато-
рида социологиянинг аҳамияти каттадир.

Ҳозирга қадар Ўзбекистонда социология фан сифатида
кенг ривожланмаган бўлиб, бунинг объектив ва субъектив
сабаблари бор. Биринчидан, совет тузуми даврида социоло-
гияга фан сифатида етарлича эътибор берилмаган, иккинчи-
дан, бунинг оқибатида, социология фани мутахассислари
етарлича тайёрланмаган; учинчидан, унинг назарий асосла-
ри етарлича ўрганилмаган; тўртинчидан, социология фани-
нинг мукаммал ишлаб чиқилган ва бозор муносабатлари ша-
ронини ҳисобга олган илмий дастури ҳанузгача яратилгани
йўқ.

Ҳозирда ижтимоий фанлар, жумладан, социология фани
олдида ижтимоий-иқтисодий давр хусусиятлари, бозор муно-
сабатларига ўтиш жараёни ва унинг келгусидаги ижтимоий
оқибатларини ўрганиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди.
Социология доирасида бу муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам
амалий томонлари диалектик боғлиқ ҳолда олиб қаралиши
шарт. Жамият ҳаётининг ҳар бир алоҳида олинган тизим-
лари эса хусусий ва конкрет социологик тадқиқот асосида
ўрганилади.

Турғунлик йилларида кўпгина олийгоҳ ва илмий тадқиқот институтлари реал ҳаётдан муайян даражада ажралиб қолганлиги сир эмас. Социология фанининг асосий ижтимоий вазифаларидан бири ҳам шундай ажралишларнинг олдини олишдан иборат.

Ўзбек тилида социологияга оид адабиётларнинг йўқлиги ҳам бу фаннинг ривожланишига тўсиқ бўляпти. Рус тилидаги мавжуд адабиётлар ҳам эскириб, ҳозирги давр талабига жавоб бермайди. Улар эски, маъмурий-расмийчилик тузуми сиёсати доирасида ёзилган.

Тошкентда 1993 йили Ўзбекистон социологларининг асоциацияси тузилган эди. Аммо унинг фаолияти ҳозиргача жамиятимиз ҳаётини тўла ўрганиш имкониятларига эга бўлмаёпти. Вилоятларда мазкур ташкилотнинг бўлимлари йўқ.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш даврининг иқтисодий қийинчиликлари социологияни ривожлантириш имкониятларини чеклаб қўймоқда.

Шуни яхши англамоқ зарурки, аввалда юрган, алмисокдан қолган эски арава конструкцияси билан янги, замонавий ракета қуриб бўлмаганидек, эски концепциялар асосида шаклланган, жамият ҳаётини бир томонлама тушунтиришга асосланган ва ҳозирги давр талабларига жавоб бермайдиган социологик таълимот билан бозор муносабатларига асосланган мураккаб ижтимоий жараёнларни ҳар томонлама, тўлалигича тадқиқ қилиб бўлмайди. Ғарб социологиясининг илғор ютуқларидан кенг фойдаланилган ҳолда социология фанига янгича ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу қўлланмани тайёрлашда мустақил Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришлар эътиборга олинди ҳамда Ғарб социологик таълимотлари методологиясидан унумли фойдаланилди. Китобда ёритилган мавзулар ҳаётимизда борган сари кўпроқ мазмун касб этаётган бозор муносабатлари хусусиятларини, қонуниятларини ифода этишга йўналтирилган.

Китобнинг биринчи боби социология фани предмети, таркибий тузилиши ҳамда назарий ва амалий социология ҳақида бўлиб, унда социологиянинг жамият ҳаётида тутган ўрни, ижтимоий вазифалари, ижтимоий ва гуманитар фанлар билан алоқаси тушунтириб берилган.

Қўлланманинг биринчи бобидан ўрин олган жамиятнинг умумсоциологик масалалари (3-, 4-мавзулар) — жамиятнинг ижтимоий таркиби, ижтимоий муносабатлар бозор муноса-

батларига ўтиш даври шароитида рўй бераётган ўзгаришлар асосида тушунтиришга уринилди.

Қўлланманинг иккинчи боби махсус соҳалар социологиясига бағишланган бўлиб, унда жамият ҳаётининг иқтисодиёт, меҳнат, сиёсат, бошқарув, маданият, шахс, турмуш тарзи, оила, ёшлар, таълим, илм-фан, шаҳар ва қишлоқ, этносоциология каби муҳим соҳалари социологик объект сифатида баён қилинган. Бозор муносабатларига ўтиш даврида жамият ҳаётининг бу соҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар, бу ўзгаришларнинг моҳияти ва уларни социологик жиҳатдан ўрганишнинг аҳамияти кўрсатиб берилган.

Учинчи боб эса эмпирик социологик тадқиқот методологияси, услубиёти ва усулларини ёритишга бағишланган. Унда социологик тадқиқот моҳияти, уни ўтказиш йўллари, асосий босқичлари тўғрисида фикр юритилади. Бу бобда эмпирик маълумотларни олиш усуллари, услубиёти ҳамда социологик маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, хулоса ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш тушунтирилади.

Хотима ўрнида эса социологик тадқиқот натижаларидан амалий ҳаётда фойдаланиш ва «ижтимоий муҳандислик» хусусида фикр билдирилган.

Муаллиф қўлланмани тайёрлашда ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам кўрсатган Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус мактаблари муаммолари институти гуманитар таълим ва тарбия бўлими бошлиғи профессор М.К. Орипов ва Фарғона ДУ социология бўлими бошлиғи профессор Т. Абдуллаевларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА ТУТГАН УРНИ

1. Социология фани нимани ўрганади?
2. Социологиянинг таркибий тузилиши. Назарий ва амалий социология.
3. Социологиянинг ижтимоий ва гуманитар фанлар билан алоқаси.
4. Социологиянинг ижтимоий вазифалари.

I. Социология фани нимани ўрганади?

Социология (лотинча „*societas*“ — жамият ва юнонча *logos* — тушунча, таълимот маъносини англатиб) жамиятнинг таркибига кирувчи алоҳида институтлар, тизимлар, гуруҳлар, ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисидаги фандир. Демак, умумий маънода социология жамият тўғрисидаги фандир.

Социология фан сифатида XIX асрда шаклланиб, бу тушунча фанга француз файласуфи Огюст Конт томонидан киритилган. Социология социал фалсафанинг масалаларини янада конкретлаштириш, эмпирик социал тадқиқотнинг ривожланиши оқибатида шаклланди.

Маълумки, О. Конт фалсафаси «позитивизм» номи билан машҳур. У фалсафани фан ва методология сифатида рад этади. Унингча, «позитив фалсафа»нинг асосий мақсади хусусий фанлар умумий хулосаларини умумлаштириш вазифасидан иборат бўлган. Бу принципни социологияга ҳам тадбиқ қилган. Унинг социологияси эмпирик маълумотларни тўплаш ва кузатишдан иборат эди. Эмпирик маълумотларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириш эса рад этилган. Илмий назариясиз ва методологиясиз жамият ҳаёти тўғрисидаги эмпирик маълумотларни илмий жиҳатдан умумлаштириб бўлмайди. Улар нари борганда, субъектив хулосалардан иборат бўлиб қолаверади.

Америкалик социолог Дж. Смелзер ўзининг «Социология» дарслигида социология жамият тўғрисидаги фан эканлигини таъкидлайди. Аммо, бундай таъриф, бизнингча, анча умумий тарзда бўлиб, социологиянинг фан сифатидаги аниқ чегаравий мазмунини, моҳиятини белгилаб бераолмайди. Чунки, ижтимоий фалсафа, иқтисодиёт назарияси, снё-

сатшунослик, тарих, маданиятшунослик каби кўплаб ижтимоий ва гуманитар фанлар ҳам жамият ҳаётини ўрганади.

Социологияни фан сифатидаги ўзига хос хусусиятини аниқлаш учун, энг аввало, унинг тадқиқот объектини ва предметини аниқлаб олмоқ керак. Бизнингча, жамият ҳаётидаги мавжуд ижтимоий ўзаро алоқадорлик, ижтимоий-функционал муносабатлар, уларни юзага келиши ва оқибатлари социологик тадқиқот объекти сифатида амал қилади. Социология ўзининг тадқиқот усуллари, услубиёти ва методологияси ёрдамида бу жараёнларни илмий асосда ўрганади. Айрим олинган шахсдан бошлаб оила, ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар, таъкилотлар, бирликлар ва бошқа тизимлар ўртасидаги ижтимоий-функционал муносабатлар, уларнинг юзага келиши, амал қилиши ва ижтимоий оқибатлари социологик тадқиқот объекти сифатида ўрганилади. Бошқа ижтимоий ва гуманитар фанлардан фарқ қилиб, социология ижтимоий ҳаёт жараёнларини уч босқичда: аниқ-эмпирик, хусусий ва умумий тарзда ўрганади. Шунга мувофиқ равишда социология эмпирик социологик тадқиқот, махсус социологик тадқиқот ва умумсоциологик тадқиқот жараёнларини ўз ичига олади.

Социология фани предмети тадқиқот ўтказиш фаолияти натижаси сифатида намоён бўлади. Шунинг учун, социологиянинг тарихий ривожланиш босқичлари давомида унинг предмети тўғрисидаги тушунча ҳам ўзгариб борган.

Турли социологик таълимот ва йўналишлар вакиллари социология фани предмети тўғрисида турлича фикрлар билдирганлар. Бу, энг аввало, ҳар қандай ижтимоий ва гуманитар фанлар предмети каби тадқиқот олиб бориш фаолиятига боғлиқ бўлганлигидандир. Масалан, социология фани асосчиси О. Конт социологияни жамият тўғрисидаги позитив фан деб ҳисоблаган. Э. Дюркгейм эса социология предметини ижтимоий маълумотлардан иборат деб билган¹. Немис социологи Г. Зиммелнинг таърифича, социология — хусусий ижтимоий фанларнинг билиш назарияси². Яна бир немис социологи М. Вебернинг фикрича, социология ижтимоий ҳулқ тўғрисидаги фандир³. Ижтимоий ҳулқни М. Вебер инсоний

1. Э. Дюркгейм, О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991. 435-446 бетлар.

2. История буржуазной социологии XIX-начала XXв. Москва, 1979. 183-бет.

3. М. Вебер. Наука как призвание и профессия. Избранные произведения. Москва, 1990. 627-628 бетлар.

муносабатлардан иборат деб билган. Инсоний ҳуққ эса ўз навбатида ижтимоий моҳиятга эгадир.

Машҳур рус социолог П. А. Сорокиннинг социология фани предмети тўғрисидаги фикри умумий маънога эга бўлиб, у «жамият ёки ижтимоий ҳодисалардан иборат»,⁴ деб ҳисоблаган. Жамият эса руҳий ўзаро алоқадорликка эга бўлган бирликлар мажмуидан иборат. Социология худди шундай ўзаро алоқадорликлардан иборат жамият ҳаётини ўрганади.

Совет даври социологларидан В. А. Ядовининг фикрича, «социология — жамиятнинг бир бутун организм эканлиги, ижтимоий муносабатларнинг бир бутунлиги тўғрисидаги фан»⁵. Яна бир машҳур социолог Г. В. Осипов «Социология» ўқув қўлланмасида социология — ижтимоий тизимларнинг функционаллашуви ва ривожланиши тўғрисидаги, умумий ва ўзига хос ижтимоий қонун ва қонуниятлари, бу қонун ва қонуниятларнинг шахс, ижтимоий бирликлар, синфлар, халқлар фаолиятидаги юзага келиш ва амал қилиш шакллари тўғрисидаги фан, — деб таърифланган⁶.

Юқорида келтирилган фикрлардан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, социология ижтимоий бирликлар, ташкилотлар, жараёнлар ва муносабатларнинг юзага келиши, функционаллашуви ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан социологиянинг мазмуни ҳам янада бойиб, ривожланиб боради. Янги мазмундаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тарққий қилиб бориши, социологиянинг ўрганиш объекти ўзгариб бориши билан унинг ўзи ҳам ривожланиб боради. Тадқиқот усуллари эса янада мукаммаллашади.

Ҳозирда, янги, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даврида жамиятимиз ҳаётида бир қатор сифатий ўзгаришлар рўй бермоқда. Эскириб қолган, ишлаб чиқариш муносабатлари янгиланмоқда. Шунинг учун ҳозирги давр социология фани аввалги совет тузуми давридаги хусусиятлардан кескин фарқ қилади.

Иқтисодий муносабатлар таркибини ўрганишда социологиянинг аҳамияти беқиёсдир. Президент Ислам Каримов баён қилган беш тамойилдан биринчиси: иқтисодиёт сиёсат устидан

ҳукмрон бўлиши, уни ҳар қандай мафкурадан озод қилиш лозим. Иқтисодиёт ўз қоидаларига асосланиб ривож топиши керак, — деган қоидага кўра иқтисодиётни асосий ижтимоий тизим сифатида социология фани доирасида ўрганиш жамиятнинг бошқа жиҳатларини ўрганишга асос бўлади.

Турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий манфаатлар ўртасидаги зиддиятларни фақат бостириш, зўравонлик йўли билан ҳал этиб бўлмайди. Бунинг тарих такрор ва такрор исботлаб берган. Социология фани илмий жиҳатдан таҳлил асосида давлатни, ижтимоий муносабатларни бошқаришга ҳар томонлама кўмаклашади.

Социология миллий мафкурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутати. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янги-сига осонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Мустақил миллий давлатимиз ижтимоий тизимидаги мавжуд системалар таркибий-функционал ҳолатини социологик тадқиқотлар орқали аниқлаш ва ўрганиш муаммоси ҳам ҳозирги куннинг энг муҳим масалаларидан биридир. Уларнинг ичида миллий тузилиш ва турли миллатларнинг ўзаро аҳил яшашини таъминловчи омилларни кучайтириш йўллари аниқлаш; оила, ёшлар билан боғлиқ бўлган мавжуд муаммоларни жиддий таҳлил қилиб, реал тадбирлар ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ қилиш; ҳозирда фаолият кўрсатаётган мавжуд салбий ҳарактердаги турли гуруҳлар: гиёҳвандлар, рэкет, ишсизлар, бекорчи саёқлар, ўзгалар ҳисобига кун кечирадиган бошқа тузилмаларнинг мамлакат сиёсий вазиятига, иқтисодиётига, маънавиятига ва кишиларнинг ижтимоий турмуш тарзига етказаётган катта зарарига ва бу гуруҳлар фаолиятига чек қўйиш каби муаммоларни ўрганиш муҳимдир.

1. Мулоқот. 5., 6-сон, 1993 йил, 3-бет.

4. П. А. Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. Москва. 1992: 27-бет.

5. Социологические исследования. Москва. 1990. № 2.

6. Социология. Москва, «Мысль», 1990, 25-бет.

2. СОЦИОЛОГИЯНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ. НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ СОЦИОЛОГИЯ.

Ҳозирги замон социологияси мураккаб таркибий тузилишга эга бўлиб, совет тузуми давридаги бир томонламаликдан холи бўлди. Фақат танқидий кўз билан қаралган ва инкор қилинган «буржуа социологияси» эришган ютуқлардан, унинг афзал томонларидан кенг фойдаланиш имконияти юзага келди. Материализм ва идеализм ўртасига қўйилган баланд «Хитой девори» ҳам олиб ташланди. Унда руҳият, маънавият масалаларини, умуминсоний, миллий ва бошқа қадриятларни кенг ва чуқур ўрганиш — муҳим масалалардан бири бўлиб қолди.

Социология фан сифатида, энг аввало, диалектик методологияга таянади. Жамият ҳаёти социология фани доирасида умумсоциологик, махсус социологик назариялар ва эмпирик социологик тадқиқотлар асосида ўрганилади. Умумсоциологик назарияга мисол сифатида К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан ишлаб чиқилган жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг ишлаб чиқариш муносабатларига ўзаро мувофиқ келиши қонуни, ижтимоий борлиқ ижтимоий онни белгилаши қонуни; америкалик Т. Парсонс ва Р. Мертонларнинг структурал-функционализм таълимоти, янги индустриал жамият таълимоти ва бошқа гарбий Оврўпа ва Америка олимларининг таълимотларини келтириш мумкин.

Ҳозирда социологияда махсус социологик назариялар сифатида иқтисод социологияси, меҳнат социологияси, турмуш тарзи, шаҳар ва қишлоқ, бошқариш ва ташкил қилиш, сиёсат, маданият, илм-фан, таълим, шахс, оила, ёшлар, бўш вақт, тиббиёт, этносоциология, қизиқишлар, ижтимоий ўзгаришлар ва бошқа социологик соҳаларни кўрсатиш мумкин.

Умумсоциологик назариялардан фарқ қилиб, махсус социологик назариялар маҳон ва замон жиҳатдан нисбатан тор чегаралангандир. Уларнинг яна бир асосий фарқи: умумсоциологик таълимотлар умумижтимоий амалиётда текширилади, синовлади ва тасдиқланади; махсус социологик назарияларнинг ҳужжатлари ва уларнинг тасдиғи эса эмпирик тадқиқотлар, ижтимоий экспериментлар орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Умумсоциологик назарияларнинг мазмун жамият ривожланишининг асосий йўлини белгиловчи динamik қонуниятга асосланган бўлади. Махсус социологик назариялар эса статик — муайян бир ижтимоий даража доирасидаги ўзгаришларни нфодалаши мумкин.

Ҳар қандай умумсоциологик назария моҳият эътибори билан махсус социологик назариялар мазмунига мувофиқ бўлиши шарт. Чунки, махсус социологик назариялар аниқ амалий тадқиқотлар орқали текшириб борилади. Ўз навбатида умумсоциологик назария махсус социологик назариялар учун ҳам назарий, ҳам методологик асос бўлади. Масалан, ҳозирда Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган ижтимоий тараққиёт концепцияси махсус социологик назариялар учун ягона, умумназарий ва методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Умумсоциологик ва махсус социологик назариялар социология фанининг назарий жиҳатини ташкил қилади. Ҳозирда конкрет ва хусусий социологик тадқиқот сифатида аҳамияти ортиб бораётган амалий социология эса конкрет социологик тадқиқот усуллари ёрдамида махсус социологик соҳалар доирасида олиб бориладиган тадқиқотлардан ва улардан олинadиган хулосалардан иборат бўлади.

Социологик билим ва усулларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган уч даражаси, ҳамда назарий ва амалий социология ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, ягона социология фанини ташкил қилади.

Назарий социология жамият ижтимоий ҳаётининг умумсоциологик, ҳамда умумилмий даражалардаги функционал ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади. Масалан, ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш концепцияси ва жамият ҳаётида бозор муносабатларини таркиб топиб бориш жараёнини ўрганиш назарий социологиянинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Шу билан бирга, назарий социологияда ижтимоий ҳаётнинг иқтисодиёт, сиёсат, маиший турмуш, маънавият каби алоҳида соҳаларининг функционал ва ривожланиш қонуниятлари, ўзига хос хусусиятлари ҳам илмий-назарий асосда ўрганилади.

Амалий социология инсон фаолиятини, жамият ҳаётининг турли соҳаларини, жараёнларини бевосита амалий асосда ўрганади. Амалий социологияда эмпирик тадқиқотлардан олинган илмий маълумотлар назарий жиҳатдан умумлаштирилади. Фақат шундагина назарий социологияда олинган тадқиқот натижалари ижтимоий ҳаёт воқелигини, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятларини тўғри, объектив равишда очиб бера олади.

Амалий социология эмпирик тадқиқот усуллари ёрдамида олиб бориладиган ижтимоий ҳаётнинг ҳар қандай жараёнини ўрганишга қаратилган тадқиқотни англатади. У ўзининг икки жиҳати билан характерланади: биринчидан, унга комплекслилик хос бўлиб, тадқиқот объекти бир бутун ҳолда олиб қаралади. Шу жиҳатдан социология доирасида бошқа ижтимоий фанларнинг усулларида фойдаланиш мумкин. Иккинчидан, объектив ва субъектив омиллар бирлигини таъкид қилувчи инсон фаолиятининг натижаси бўлган ижтимоий жараёни ўрганади. Амалий социологияда назарий асосда тадқиқ этилган жамият ҳаётининг функционал ва ривожланиш қонуниятларидан амалий мақсадларда фойдаланиш усуллари, воситаларини ишлаб чиқиш мақсад қилиб қўйилади. Шу жиҳатдан амалий социология ўзининг эмпирик хусусиятига эга ва назарий социология билан узвий боғлиқ.

Бозор муносабатларининг таркиб топиши оқибатида юзга келаётган кўплаб қийинчиликлар ва мураккаб ижтимоий жараёнларни ўрганишда, айниқса, микросоциологиянинг аҳамияти ортиб бормоқда. Гурвич ва Морено назарияларини ўз ичига олган микросоциология кичик социал гуруҳлар, шахслар ўртасидаги бевосита ижтимоий муносабатларни тадқиқ қилишдан иборат. Масалан, оила, кичик жамоалар, мактаб, маҳалла ва мавзёларнинг ижтимоий муаммоларини ўрганиш — ана шу тадқиқотлар вазифасига мансубдир.

Социология фанининг асосий талабларидан бири — ўрганилаётган муайян ижтимоий жараёнга боғлиқ бўлган илмий маълумотларнинг тўлалигича олинishi зарурлиги. Ҳозирги замон социологиясида жамият ҳаётининг ҳар бир соҳаси ўзаро узвий боғлиқ бўлган ижтимоий тизим сифатида олиб қаралмоқда. Обьектив воқеликка бундай ёндашиш алоҳида олинган объектни илмий таҳлил қилишни бирмунча енгиллаштиради.

Тадқиқ этилаётган ижтимоий тизим характерига қараб социологик назария кенг ёки тор аҳамиятга бўлиши мумкин. Улар ўзаро иерархик тузилишга эга бўлиб, хусусий назариялар умумий назариялар доирасида амал қилади ва уларга бўйсунди. Масалан, конкрет социологик тадқиқот умумий характердаги тадқиқот даражасига ва умумсоциологик қонуниятни ўрганиш даражасидаги назарияларга асосланади. Шу асосда айримликдан умумийликка қараб ва аксинча бориш принципи амал қилади.

Социологияда конкрет илмий маълумотларни олиш катта аҳамиятга эга. Бундай илмий маълумотларни тўплаш статистик тадқиқот, системали кузатув, таққослаш, маълумот сўраш, интервью олиш, анкета ўтказиш каби эмпирик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган илмий маълумотлар махсус социологик назария ва усуллари ёрдамида тадқиқ ва таҳлил қилинади, илмий хулосалар чиқарилади.

АҚШда асримизнинг 50-йилларидан бошлаб шаклланган Парсонс ва Мертонларнинг таркибий-функционал таҳлил мактаби социологиянинг эмпирик тадқиқот даражаси қонуниятлари ва усуллари ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Уларнинг социологик билим доирасидаги тадқиқот усули дунё бўйича барча ижтимоий ва табиий фанларга тадбиқ қилинди ва методология даражасига кўтарилди.

Ҳозирда ҳам бу таълимотдан социология ва бошқа барча фанлар доирасида муваффақиятли фойдаланилмоқда. Шунинг учун, системали-таркибий-функционал таҳлил — ҳозирги замон социологиясининг методологик асосларидан бири сифатида қаралмоғи лозим.

3. СОЦИОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ ВА ГУМАНИТАР ФАНЛАР БИЛАН ЎЗАРО АЛОҚАСИ

Ҳар бир алоҳида олинган катта-кичик ижтимоий тизим тарихий ривожланиш жараёнида жамиятнинг бошқа тизимлари билан диалектик муносабатда бўлади. Шунинг учун, айрим олинган ижтимоий тизим тадқиқи жамият тараққиётининг умумий қонуниятига ўзаро мос тушгандагина тўғри ва объектив характерга эга бўлади. Ижтимоий воқелик замиридаги бирон-бир халқ тадқиқотчининг эътиборидан четда қолиши мумкин эмас.

Ижтимоий ҳаёт масалаларини ўрганиш доираси кенгайиб бораётганлиги сабабли социология фани ҳам, унинг ўрганиш объекти ҳам борган сари кенгайиб ва чуқурлашиб бормоқда. Масалан, ҳозирги замон социологияси асосида «фанлар социологияси», «маданият социологияси», «эргономика», «бошқарув социологияси», «микросоциология» каби соҳалар шаклланди. Иккинчи томондан, социологиянинг бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан диалектик алоқадорлиги кучайиб бормоқда. Социологиянинг иқтисодиёт, фалсафа, ҳуқуқ фанлари, этика, психология, педагогика, тарих, экология каби фанлар билан алоқадорлиги бозор муноса-

батларининг таркиб топиши жараёнида янада ортмоқда. Кейинги йилларда унинг техника фанлари билан ҳам ўзига хос алоқадорлиги кучайиб бормоқда. Социологияда борган сари математика фани ва усулининг аҳамияти ортмоқда.

Иқтисод фанлари билан социологиянинг диалектик алоқадорлиги моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш, истеъмол жараёнларини ўрганишда намоён бўлади. Айниқса, ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш, меҳнатга янгича муносабат шаклланиши жараёнида унинг аҳамияти жуда катта. Иқтисодиёт социологияси, меҳнат социологияси каби социологиянинг махсус соҳалари иқтисодиётга боғлиқ масалаларни ўрганади ва муаммоларни ҳал этишга хизмат қилади. Шу жиҳатдан социология иқтисод фанлари билан, уларнинг ўрганиш объекти билан узвий боғлиқдир. Иқтисодий назариянинг илмий ғоялари юқорида тилга олинган социология соҳалари учун методологик асос бўлиб хизмат қилса, ўз навбатида, шу соҳаларда олиб борилган илмий тадқиқот натижалари иқтисод фанларининг ривожланишига, иқтисодиёт муаммоларини ҳал этишга хизмат қилади.

Социология фалсафа фани билан узвий боғлиқдир. Социал фалсафа қонун ва категориялари бевосита умумсоциологик назария ва концепцияларни ўз ичига олади. Махсус социологик назариялар учун эса назарий ва методологик асос бўлади. Умумсоциологик ва махсус социологик назарияларнинг ривожланиши ўз навбатида мазкур давр ижтимоий фикрини шакллантиради, унга назарий ва амалий маъба бўлиб хизмат қилади. Социологик тадқиқот эмпирик маълумотлар, экспериментлар ёрдамида ижтимоий фалсафий таълимотларнинг қанчалик тўғри, мазкур ижтимоий давр мазмунига мос ёки уларнинг эскириб, ижтимоий тараққиёт талабига жавоб беролмай қолганлигини аниқлаб бериш имкониятига эга. Аммо, социология ҳар қандай сиёсий ва идеологик тазйиқдан холи бўлсагина унинг юқорида кўрсатилган илмий қиммати сақланади.

Муустақил Ўзбекистонда таркиб топаётган ҳуқуқий муносабатлар асосида ва ўзига хос шарқона анъаналарга мос равишда қонунчиликни қайтадан барпо қилишда социология ва ҳуқуқшунослик фанлари алоқадорлиги муҳимдир.

Ҳуқуқий давлатни шакллантириб, уни янада ривожлантиришда жиноятчиликка қарши курашни кучайтириш, ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш катта аҳамиятга эга. Ҳуқуқий ташкилотлар фаолиятини янги давр талаблари асо-

сида ташкил этиш, уларнинг ижтимоий муносабатлар соҳаларидаги таъсирини такомиллаштиришга эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Сир эмаски, кейинги вақтда жиноятчилик ортди. Олиб борилган социологик тадқиқотлар шунини кўрсатмоқдаки, ҳозирда содир этилаётган жиноятларнинг оғир ва ўта оғир турлари анчага ортган. Шунингдек, ҳар тўрттадан бир жиноят спиртли ичимликлар ичиш оқибатида юз бермоқда. Жиноятларнинг қарийб ярми эса доимий иш жойига эга бўлмаган, ижтимоий фойдали меҳнат билан шугулланмайдиган кимсалар томонидан содир этилмоқда. Жиноятчиларнинг ши бўйича функционал таҳлил қилинганда шу нарса аён бўлмоқдаки, содир этилаётган жиноятларнинг асосий қисми 18-24 ёшдагилар ҳиссасига тўғри келади. Уртача олганда ҳар 5 тадан бир жиноятчи вояга етмаганлар эканлиги ташвишлидир. Жиноятчиликнинг турлари ичида давлат ва фуқаролар мулкни ўғирлаш қўлчиликни ташкил қилади. Биргина Андижон вилояти миқёсида 1995 ва 1996-йилларда содир қилинган жиноятларнинг 80 фоизини давлат ва фуқаролар мулкни ўғирлаш ташкил этди.

Жиноятчиликка қарши кураш ва унинг олдини олиш—давлат аҳамиятидаги масала ҳисобланади. Унга қарши кураш жиноят содир этилгандан сўнг эмас, балки унга қадар олиб борилмоғи лозим. Жиноятчиликнинг олдини олиш, унинг туб моҳиятини, мотиви ва келтириб чиқараётган сабабларини ўрганишда социологик тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Демак, ҳуқуқ фанларининг ривожланишида ҳам социологиянинг ўрни каттадир.

Истиқлол шарофати билан миллий қадриятларнинг қайта тикланиши, миллий онгнинг ривожланишида, ҳозирги мураккаб иқтисодий ўтиш даврида кишилар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги маънавий муносабатлар, тамойил ва нормаларнинг ички моҳиятини, ривожланиш хусусиятларини ўрганишда социология билан ахлоқшунослик фанларининг диалектик ўзаро алоқадорлиги жуда ҳам зарур. Социологик тадқиқот асосида ахлоқ фани жамият ҳаётидаги ўз маъқени янада оширади.

Жамият ривожланиши билан кишиларнинг эстетик эҳтиёжлари ҳам ўзгариб, янада ривожланиб боради. Кишилардаги бундай эҳтиёжни ўрганиш ва ижобий сифатларни шакллантиришда, тарбиялашда социологик тадқиқотларнинг натижалари, хулоса ва таклифлари ўзининг илмий қим-

матига эга. Шу жиҳатдан социология фани нафосат (эстетика) фани билан ўзаро боғлиқ.

Нафақат санъат соҳасида, умуман, кишиларнинг маънавий дунёқарашидаги ўзгаришларни илмий билишда социологик тадқиқотлар ўтказиш ва улардан кенг фойдаланиш ҳозирги замон жамиятшунослик фанларининг энг долзарб масалаларидан биридир.

Инсоннинг ижтимоийлик моҳияти биринчи навбатда кишилар ўртасидаги муносабатларда намоён бўлади. Шахснинг феъл-атвори, дунёқараши, инсонийлик сифатлари — атроф ижтимоий муҳитда, кишилар билан бўлган ўзаро муносабатларда ифодаланади ва баҳоланади. Янги иқтисодий муносабатларга ўтиш шароитида кишилардаги ўзини кўзлаш, ўз шахсий манфаатини жамият, миллат манфаатидан устун кўришлик ҳоллари кучаймоқда.

Кишиларда бўҳаловатлик, асабийлик ортмоқда. Одамлардаги асабийлиكنинг ортиши худди юқумли вирус каби тез тарқалиб, ижтимоий муаммога айланмоқда. Ушбу муаммоларни ўрганиш ва ҳал этиб боришда социология билан психология фанларининг ҳамкорлиги муҳимдир.

Бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки қадамлари, айниқса, таълим-тарбия жараёнида жуда катта таъсир кўрсатмоқда. Ўқувчи ёшлар дунёқарашида кескин ўзгаришлар юз бермоқда. Нафақат ўқувчи-ёшларда, балки педагог-ўқитувчилар таркибида ҳам жиддий муаммолар келиб чиқмоқда. Ўқувчилар онгида илмдан қайтиш, фанга эътиборсизлик, енгил меҳнат эвазига яхши яшаш, кўп пул топиш «инстинкти» кучайган.

Юқоридаги фикрлардан шуни хулоса қилиш мумкин: миллий педагогика ҳозирда социологик тадқиқотларга жуда муҳтождир. Бу тадқиқотларнинг натижалари қанчалик бешафқат бўлмасин, улардан тўғри хулосалар чиқариш ва амалий тадбирлар ишлаб чиқиш давлат аҳамиятига эга бўлган масаладир.

Социология ва тарих фанлари жамият ҳаётини изчил, системали тарзда ўрганди. Ўтмиш тарихимизни яратишда буюк тарихчи мутафаккирлар социология усулларида кенг фойдаланганлар. Чунончи, тарихий маълумотларни, манбаларни тўплаш, уларнинг ҳаққонийлигини аниқлаш, тарихий шахслар эсдаликларидан, тарихий воқеалар гувоҳларининг хотираларидан кенг фойдаланилган. Масалан, ат-Термизий, Исмийил Бухорий каби ҳадисшунослар, Абу Райҳон Беруний,

Шарофиддин Али Яздий, Хондамир, Херман Вамбери каби буюк мутафаккир олимлар ўзларининг тарихга онд қимматли асарларини яратишда социология усулларида унумли фойдаланганлар.

Тарихий воқеаларга бой бўлган бугунги кунимиз эртаги келажагимиз учун ўтмиш саҳифаларига айланади. Шундай экан, ҳаётимизнинг кенг қамровли соҳаларининг илмий социологик тадқиқи ва таҳлили натижалари тарих фани учун хизмат қилиши табиий.

Асримизнинг кейинги босқичида жамият билан табиат ўртасидаги муносабатнинг кескинлашуви — социологиянинг табиатшунослик фанлари билан алоқадорлигини кучайтирди. Инсоннинг табиатга, табиий муҳитга таъсири ортиб бормоқда. Экологик, демографик вазиятнинг кескинлашуви социология фанини бевосита ушбу муаммоларни ҳал этишга жалб қилади.

Ҳозирги замон социологиясини математикасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Математик усуллари социология мавҳум бир қараш бўлиб қолади. Айниқса, унинг эмпирик даражадаги конкрет социологик тадқиқот ўтказишдаги ўрни катта.

Ҳозирги замон ғарб социологияси кибернетик усуллари, ахборот назарияси, ўйин назариялари билан муваффақиятли ривожлантирилган. Уларда махсус математик усуллардан — даржа кўрсаткичли, омиллик, сабаблар ва сирдан таҳлил қўлланилмоқда. Социологик тадқиқотларни олиб боришда юксак даражадаги компьютер, ҳисоблаш технологияларидан кенг ва унумли фойдаланилмоқда.

Ҳозирги замон илмий-техника тараққиёти асрида социология ва техника фанлари алоқадорлиги табиийдир. Чунки, «инсон — техника», «жамият — техника», «маиший турмуш — техника» каби тизимларни илмий ўрганиш социология ва техника фанлари зиммасига ягона вазифани юклайди. Инсон яратган барча техника фақат инсон ва жамиятнинг ижобий тараққиётига хизмат қилсин. Аммо, донмо қутилган натижа бўлавермайди. Уларни ўрганишда эса социологиянинг роли беқиёсдир.

Жамият ҳаёти ва инсон фаолиятининг турли жиҳатларини ўрганиш жараёнида, юқорида номи тилга олинган фанлар таркибида ижтимоийлик йўналиши мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан, ўз навбатида уларнинг социология фани ривожланишидаги аҳамияти каттадир. Социологик тадқиқот жараёнида ижтимоий ва гуманитар фанлар, айниқса, фалса-

фа фанининг билиш усуллари ва тушунчаларидан кенг фойдаланилади.

Ҳозирда ижтимоий психологиянинг социология фани ривожига аҳамияти ортмоқда. Шунинг учун ҳам ғарб социологиясида ижтимоий психология масалалари муҳим ўрин тутди.

Жамиятимиз ҳаётида янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиши ва ривожланиши кишилар, ижтимоий гуруҳлар ҳуқида, ижтимоий фаолиятида, руҳиятида жиддий ўзгаришлар ясамоқда. Янги иқтисодий муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида кишилар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар асосини моддийлик, моддий эҳтиёжларни қондириш «инстинкти» кўпроқ эгаллаб бормоқда. Бошқача айтганда, жамият тараққиётидаги барча ҳодисалар айрим олинган шахсдан то кишиларнинг ижтимоий бирликлари руҳиятида ҳам акс этади.

Юқоридаги фикрлардан хулоса қилиб айтганда, социология ижтимоий психология орқали ижтимоий-руҳий жараёнларни тадқиқ қилиш имкониятига эга бўлади.

4. СОЦИОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Жамият тараққиётида социология бир неча ижтимоий вазифа (функция)ларни ўтайди. Улардан, билиш функцияси ва амалий функция бўлиб, ўзларининг йўналишларига эгадир.

Социология ўзининг билиш функцияси орқали жамият тараққиётининг объектив қонуनларини, конкрет ҳаётий жараёнларни илмий асосда ўрганади.

Мавжуд ижтимоий воқеликдаги жараёнларни ўрганиш билан жамият ҳаётининг келгусидаги ривожланиш хусусиятларини олдиндан пайқаш, таҳлил қилиш учун хизмат қилиш вазифасини ҳам бажаради. Шу асосда илмий қоидалар, назария ва тадбирларни қанчалик ҳаётий эканлигини аниқлаш вазифасини бажаради. Ижтимоий билиш илмий социологик назария ва услубиётини ишлаб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзининг эмпирик билиш даражаси ва усуллари билан социология амалий функцияга ҳам эга. Амалий функция билан билиш функцияси узвий боғлиқдир. Ижтимоий тараққиёт қонуниятларини, тенденцияларини социологик тадқиқот орқали амалий жиҳатдан ўрганиш жамиятнинг илмий бошқариш ва режалаштириш, прогноз бериш учун асос бўлади. Шунинг

учун ҳар бир вилоят ва шаҳарларда социологик тадқиқотлар ўтказиш, улардан олинган илмий натижаларни республика миқёсида марказлашган илмий лабораторияларда умумлаштириш — давлат аҳамиятига молик масаладир.

Бозор муносабатига ўтиш жараёнида бундай илмий хулосалар амалий аҳамиятга эга бўлиб, мустақил Ўзбекистон тараққиётини илмий асосда бошқаришни таъминлайди. Янги иқтисодий муносабатлар таркиб топиши ва ривожланиши билан социологиянинг амалий функциясининг аҳамияти ҳам ортиб боради.

Айниқса, ҳозирги иқтисодий қийинчиликлар даврида меҳнатни ташкил қилиш, ишсизликни бартараф қилиш, аҳоли моддий турмуш даражасини кўтариш каби долзарб муаммоларни ҳал этиб боришда социологиянинг амалий вазифаси яққол кўринмоқда.

Шундай қилиб, социология кишилик жамияти равнақига, унинг порлоқ келажигига хизмат қилмоғи лозим. Шу йўлда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда Ўзбекистонда социология фанининг ривожланиши учун тўла имконият ва шарт-шароит яратилиши мақсадга мувофиқдир.

Фаннинг объектив ривожланиши эса кўп жиҳатдан мавжуд сиёсий тузумга, режимга боғлиқ бўлади. Амалий ва назарий социология эса ўз навбатида жамиятнинг илмий-режалли бошқаришда давлатга жуда катта ёрдам бериш имкониятига эга. Бунинг учун: фан сифатида социологиянинг назарий ва амалий томонларини ривожлантириш; шу соҳанинг маҳкалли мутахассисларини тайёрлашга эътибор бериш; вилоятларда, олий ўқув юртлирида социологик илмий лабораториялар ташкил қилиш; уларни давлат томонидан моддий жиҳатдан рағбатлантириш; замонавий компьютер ва ҳисоблаш технологияси билан таъминлаш зарур.

СОЦИОЛОГИЯНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

1. Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий қарашларига доир.

2. Социологиянинг фан сифатида вужудга келиши. Унинг вужудга келишидаги ижтимоий — тарихий шарт-шароит ва илмий-назарий манбалар.

3. Социологиянинг фан сифатидаги асосий ривожланиш босқичлари: классик, неклассик, марксистик ва XX аср Америка социологияси.

4. Советлар мамлакатида ва Ўзбекистонда социология фани ривожланиши.

Социологияни фан сифатида тасаввур этишда унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Социология фан сифатида қачон вужудга келди? Энг аввало шунинг унутмаслик керакки, социология — бу, жамият тўғрисидаги фан. Ижтимоий муносабатларни, жамиятнинг турли соҳаларидаги ўзига хос жиҳатларни, умумий ва хусусий қонуниятларни, жараёнларни ўрганади. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган таълимотлар, қарашлар эрампиздан аввалги IV асрдаёқ юнон файласуфлари Афлотун (эр. авв. 427-347 й.) нинг «Қонунлар», «Давлат тўғрисида», Арасту (эр. авв. 384-322 й.) нинг «Сиёсат тўғрисида», «Метафизика», «Этика», Протагорнинг (эр. авв. 490-420 й.) «Ҳақиқат» каби асарларида ёритилган.

1. Марказий Осиё мутафаккирларининг ижтимоий қарашларига доир.

Марказий Осиёнинг буюк мутафаккирлари бўлмиш Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Заҳриддин Муҳаммад Бобур мирзо каби улуг алломалар ўз даври ижтимоий ҳаётининг турли соҳаларини илмий асосда тадқиқ қилганлар ва ўзларининг ижтимоий қарашларини асарларида ёзиб қолдирганлар.

Абу Наср Форобий ўзининг «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Сиёсат ал-мадания» каби асарларида олийжаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. У ўзи яшаган даврнинг ижтимоий тизимини, унинг зиддиятлари ва бу зиддиятларнинг келиб чиқишидаги муаммоларни назарий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Давлат ва жамият масаласида давлатни ижтимоий тизимни бошқарувчи ташкилот деб, уни муваффақиятли бошқариш эса кўп жиҳатдан давлат бошлиғи, ҳокимнинг характериға, фазилатларига боғлиқ деб билган. «Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи, — деб таъкидлайди Форобий, — шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат — фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур».

Булар жумласига: ҳокимнинг тўрт мучали соғ-солим бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни осон бажариши лозим;

нозик фаросатли, хотираси яхши, зеҳинли, фикрини равшан тушунтира оладиган, билим, маърифатга ҳавасли бўлиши; таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат бўлмаслиғи, ўзини тия оладиган бўлиши ва ҳақиқатни севадиган, ёлгон ва ёлгончиларни ёмон кўрадиган; олийҳиммат бўлиши, олий ишларга интилиши зарур; мол-дунё кетидан қувмайдиган; табиатан адолатпарвар, истибод ва жабр-зулмни ёмон кўрувчи, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиғи каби хислатлар киради. «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладикки, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлнинг ижтимоий жиҳатларини шахсий кузатишлари, илмий ган ҳар бир одам касб ҳунарга озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истagan ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар» — каби фикрлари Форобийнинг жамият ҳаётини чуқур таҳлил қилганлигидан далолат беради.

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Минерология», «Ҳиндистон» асарларида ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритган. «Минерология» асарининг муқаддимасида инсон ва унинг ижтимоий аҳволи, ердаги бурчи, олийжаноблиғи, шунингдек жамият ҳаёти, ижтимоий адолат тўғрисидаги қимматли фикрларни баён этган.

Беруний том маънода ўз даври этносоциологи ҳам эди. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида турли халқлар: форслар, юнонлар, яҳудийлар, христиан — моликийлар ва христиан — настурийлар, мажусийлар, собитлар, бутпараст араблар, мусулмон араблар, турклар тўғрисида; «Ҳиндистон» китобида эса ҳинд жамиятининг ички тузилиши тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Бу гўзал мамлакат халқлари, уларнинг урф-одатлари, йил, ой ва тарихий саналари, оилавий муносабатлар, маросимлари, никоҳ масалаларини ўрганган. Беруний ҳиндларнинг байрамлари, яхши кунлар ва ёмон кунлар тўғрисидаги ақидаларни ҳам ёзиб қолдирган. Беруний илмий ижодида, жамият ҳаётини ўрганишда илмий кузатиш, таққослаш, тавсифлаш каби социологиянинг эмпирик усулларида кенг фойдаланган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома» асарида

1. Ушга жойда, 130-бет.

1. Абу Наср Форобий, Фозил одамлар шаҳри, Тошкент, 1993 й., 159-б.

Ўз даври ижтимоий ҳаёти воқелигини, инсон шахси хусусиятларини, яхши ва ёмон томонларини. Андижондан — Хиндистонга қадар бўлган улкан ҳудудда яшаган халқларнинг ижтимоий жиҳатларини шахсий кузатишлари, илмий тадқиқотлари асосида ўрганган ва ёзиб қолдирган.

Юқорида номлари зикр қилинган буюк мутафаккирлар яшаган даврда социология ҳали мустақил фан сифатида шаклланмаган эди.

Уларнинг ижтимоий ҳаёт жараёнлари тўғрисидаги илмий тадқиқотлари натижалари эса ижтимоий-фалсафий қарашлар тарзида намоён бўлган.

2. Социологиянинг фан сифатида вужудга келиши. Унинг вужудга келишидаги ижтимоий-тарихий шарт-шароит ва илмий-назарий манбалар.

Социология нисбатан мустақил фан сифатида қачон вужудга келди? Тарих шунга гувоҳлик берадики, француз файласуфи Огюст Конт (1798-1857) томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа курси» асарининг учинчи томи чоп этилгандан бошлаб «социология» фанига асос солинди. У ўз асарида биринчи бор жамият ҳаётини ўрганиш вазифасини бажарадиган «социология» тушунчасини қўллаган. О. Конт ўз таълимотини позитив, яъни илмий асосланган фалсафа деб баҳолади. Дастлаб позитив билим математика, физика, астрономия, химия, кейинчалик биология соҳасида қўлланилди. Кейинчалик социологияда қўлланилган эса — унинг энг юқори даражага эришганлигини билдирди. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усуллари ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлил қилишни ифодалайди. Аслида жамият ҳаётини ўрганишга қаратилган бундай усул Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан қарийб минг йиллар аввал қўлланилган ижтимоий ҳаёт жараёнларини ўрганиш усулларида унчалик кескин фарқ қилмайди. Асосий фарқ фақат шундан иборатки, янги давр Ғарбий Оврупо фани ижтимоий тадқиқот шакли Ўрта аср Шарқи ижтимоий ҳаётидан тубдан фарқ қилувчи, янги ижтимоий муносабатлар мазмунига, ўзига хос томонларига эга бўлган жамият тузумини — капитализмни ўрганишга қаратилган эди. Ижтимоий-иқтисодий, маданий юксалишга эришаётган Ғарбий Оврупо ҳаёти ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан таназулга, ўрта аср турғунлигидан чиқа олмаган Шарқ мамлакатларига нисбатан илмий билимлар ривожланишига янги муҳит ва қулай шароит яратиб берди. Бунинг

оқибатида жамият ҳаётини тобора системали, мукаммал ўрганишга қаратилган социология фан сифатида шаклланди ва янада ривожлана бошлади.

Социология фан сифатида таркиб топишида яна бир муҳим омил — меҳнат тақсироти ва кооперацияси қонунини очилиши сабаб бўлди. Бу ўз навбатида жамият тарихида муҳим роль ўйнади. Чунки, бунинг оқибатида ижтимоий ва касбий гуруҳлар социологик тадқиқот объекти сифатида ўрганила бошланди.

О. Конт социологияни икки қисмга ажратади: социал статика ва социал динамика. Социал статикада ижтимоий тишмларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар онла, давлат, дин кабилар тадқиқ этилади. Социал динамикада эса, О. Конт ижтимоий прогресс ривожланишини назарда тутиб, у жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожи нисбатан тараққиётининг ҳал қилувчи омили, деб қарайди. Бу тамойил ҳозирги замон социологияси таркибида ҳам ўз мазмунини, илмий қимматини сақлаб қолган.

Социологиянинг фан сифатида таркиб топишидаги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар ва унинг, назарий манбалари нимадан иборат эди?

XIX асрнинг 40-йиллари Ғарбий Оврупо мамлакатларида ижтимоий-сийсий аҳвол нотинч эди. Франция, Англия мамлакатлари ижтимоий муносабатларида кескин зиддиятлар вужудга келган эди. Социал инқилоблар Ғарбий Оврупо ларзага сола бошлади. Шундай шароитда О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, М. Вебер каби социология асосчилари жамият тараққиётини ислохотлар асосида олиб бориш зарурлиги тўғрисидаги фикрларни илгари сурдилар. Худди шу даврнинг мутафаккирлари К. Маркс ва Ф. Энгельслар эса ўзларининг жамият ҳаётини инқилобий йўл билан ривожланиб бориши таълимотини илгари сурдилар. Шундан бошлаб то СССР парчаланиб кетгунинга қадар социология икки қарама-қарши ғоявий йўналишда ривожланиб келди. Булар: бизда «буржуа социологияси» номи билан аталиб келинган Ғарбий Оврупо ва АҚШ да ривожланган социология ва «марксистик социология». Ҳар икки йўналиш учун ҳам XIX асрнинг 30-50 йилларида яратилган: немис олимлари Шван ва Шлейденлар томонидан (1838-1839 йиллар) ҳужайранинг кашф қилиниши; инглиз олими Ч. Дарвин томонидан

ишлаб чиқилган турларнинг эволюцион назарияси илмий асос бўлиб хизмат қилди.

Капитализмнинг жадал ривожланиши оқибатида жамият ҳаётида бир қатор долзарб муаммолар юзага келди. Ириқ саноат тармоқларининг вужудга келиши оқибатида шаҳар аҳолиси сонин жадал суръатда орта бошлади. Ижтимоий-сиёсий онгининг ривожланиши билан кенг омма, айниқса пролетариат синф сифатида шаклланиб, уларнинг уюшқоқлиги орта борди. Шу билан бирга, уларнинг қашшоқлашувиининг орнини, буларнинг барчаси социал зиддиятларнинг кучаюшига сабаб бўлди. Шундай қилиб, бир томондан жамиятнинг ижтимоий «хасталиги» ортди, бошқа томондан эса, бу «хасталикни» даволовчи, ўзларининг «ижтимоий муолажаларини» тақлиф қилиб, социологик тадқиқотлар орқали жамият ҳаётини тартибга келтиришга уринган кишилар — социологлар пайдо бўлди.

Англия ва Францияда капитализмнинг жадал ривожланиши билан боғлиқ холда, шу мамлакатларда жамиятнинг ижтимоий ривожланиш муаммоларига бағишланган илмий ишлар олиб борилди. Жон Сиклернинг 21 жилддан иборат «Шотландиянинг статистик тавсифи», Фридрих Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи», Чарлз Бутнинг «Лондон кишиларининг ҳаёти ва меҳнати», Андре Геррининг «Франция ахлоқий статистикаси очерклари», Фредерик Ле Пленнинг 6 жилдлик «Европа ишчилари» асарлари шулар жумласидандир.

XIX аср йирик статистларидан Адольф Кетленинг 1835 йилда чоп этган «Инсон ва қобилият ривожланиши тўғрисида, ёки ижтимоий ҳаёт тажрибаси» асари амалий социологик тадқиқот методологияси ва услубиётини ишлаб чиқишда, умуман, социологиянинг фан сифатида вужудга келишида катта аҳамият касб этди.

3. Социологиянинг фан сифатидаги асосий ривожланиш босқичлари: классик, неоклассик, марксистик ва XX аср Америка социологияси.

Социологиянинг фан сифатида шаклланишига асос солган, унинг классик вакиллари О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгеймлардир. Социологиянинг классик методологияси қуйидаги 4 та тамойилдан иборат бўлган: 1) Ижтимоий ҳаёт барча воқеяларга умумий хос бўлган қонуниятга бўйсунди. Ҳеч қандай ўзига хос, алоҳида ижтимоий қонунлар бўлиши мумкин эмас. 2) Шунинг учун социология табиатшунослик

фанлари каби тузилмоғи керак. 3) Ижтимоий тадқиқот усуллари ҳам аниқ ва қатъий бўлиши зарур. Бутун ижтимоий ҳаёт ҳодисалари худди табиат ҳодисалари каби миқдорий тавсифланмоғи лозим. 4) Ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги билимларнинг илмийлиги унинг мазмунини объективлиги мезони билан белгиланади. Социологик билимлар ҳар қандай субъектив таассуротлардан, ақлий-назарий ҳукмлардан холи бўлмоғи зарур.

Социал воқелик бизнинг унга муносабатимиз қандай бўлишидан қатъи назар, қандай бўлса, шундайлигича тавсифланмоғи керак. Бошқача қилиб айтганда, социология ҳар қандай мафқурадан ва қадрият ҳукмларидан холи бўлиши талаб қилинади.

Классик социологиянинг йирик намоёндаларидан бири, француз социологи Э. Дюркгеймдир (1858-1917). У ўзининг 1895-йилда ёзган «Социологик усул қондаси» асарида социологияни социал маълумот сифатидаги предмети таърифлаб беради. Э. Дюркгейм фикрига кўра, социология социал маълумотларни билишга асосланмоғи керак. Унингча, социал маълумотларни объектив реал равишда эътироф этмоқ социологик усулнинг асосий талабидир. «Социология, — деб ёзади Э. Дюркгейм, — қанчалик ихтисослашган бўлса, фалсафий мушоадада учун шунчалик бой, ўзига хос маълумотлар етказиб беради».

Социологиянинг неоклассик типини немис файласуф — социолог Г. Зиммель (1858-1918) ва М. Вебер (1864-1920)лар томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу методология асосида жамият ва табиат қонунларининг бутунлай қарама-қарши эканлиги тушунчаси ётади.

Г.Зиммель ва М. Веберлар социологик билимлар предмети сифатидаги «жамият», «халқ», «инсоният», «жамоатчилик» каби тушунчаларни рад этадилар. Улар социологик тадқиқот предмети фақат индивид бўлмоғи керак, деб ҳисоблайдилар. «Социология, — Г. Зиммелнинг фикрича — хусусий ижтимоий фанларнинг билиш назариясидир».² У жамиятнинг умумсоциологик қонунларини рад этиб, шундай фикрларни ёзади: «Ижтимоий ривожланиш қонунлари тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Албатта, ҳар қандай ижтимоий

1. Э. Дюркгейм, Метод социологии, Москва, 1991, 524-б.

2. История буржуазной социологии XIX-начала XX в, Москва, 1979, 183-б.

унсур ҳаракати табиий қонунларга бўйсунди; аммо, умумий жамият қонуни йўқ: бунда, барча табиатдагидек, қонунлар устидан ҳукмронлик қиладиган қонун йўқ. Шунинг учун, биз ҳар қандай икки бир хил ижтимоий шаронда мутлақо бошқа-бошқа ҳодисаларни келтириб чиқарадиган кучни била олмаймиз».¹

М. Вебер эса қадриятли ҳукмлар доим шахсий ва субъектив хусусиятга эга деб билган. Улар ахлоқий, сиёсий ёки бошқа қарашлар билан боғлиқ, деб ҳисоблайди. М. Веберда социал билишнинг асосий қуроли «идеал тип» ҳисобланади. Идеал типлар — бу социал тарихий реалликни таққослаш орқали билиш тўғрисидаги тушунча. Унингча, барча социал маълумот социал тип билан тушунтирилмоғи лозим. Вебер давлат типлари ва рационаллик типлари каби социал фаолият типологиясини илгари суради. «Капитализм», «бюрократизм», «дин» ва шу каби идеал типларга асосланади.

К. Маркс (1818-1883) ва Ф. Энгельс (1820-1895)нинг жамият тўғрисидаги материалистик таълимоти социологиянинг классик ва ноклассик типларининг ўзига хос синтези сифатида вужудга келди. Марксизмда социология предмети жамиятнинг асосий ривожланиш қонуниятларини, унинг ижтимоий бирликлари ва институтларини ўз ичига олади. Жамият тараққиётини материалистик тушунишнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?

1) Тарихий материализмнинг асосий тамойилларидан бири ижтимоий ривожланиш қонуниятини эътироф этиш. Ҳақиқатдан ҳам К. Маркс жамият тарихи ривожланишининг умумий қонуниятини кашф этди.

2) К. Маркс ва Ф. Энгельс жамият ҳаётида амал қиладиган хилма-хил, кўплаб ижтимоий муносабатларни, бошқаларининг белгиловчисини аниқлаш зарур деб билдилар. Бу ижтимоий муносабатлар — моддий неъматларни ишлаб чиқариш усули бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. «Кишилар ўз турмушини ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган, муайян, зарур муносабатларга — ишлаб чиқариш муносабатларига киришадилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари ривожининг муайян босқичига мувофиқ бўлади.

...Моддий ҳаётни ишлаб чиқариш усули умуман социал, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларини белгилайди. Киши-

1. Г. Зиммель. Социальная дифференциация. Москва, 1909, 13-б.

ларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки, аксинча, уларнинг ижтимоий борлиги уларнинг онгини белгилайди.²

3. Жамият тўғрисидаги материалистик таълимотнинг яна бир муҳим тамойили жамият ҳаётининг прогрессив ривожланиб бориши характерига эга эканлиги. Шу тамойил асосида Маркс ва Энгельс ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги қонуниятни очдилар.

4) Табиий-тарихий жараёнлар табиатда рўй берадиган жараёнлар сингари қонуниятли, зарурият орқали содир бўлиб, ўз моҳиятига кўра объектив характерга эга. Аммо, табиат ҳодисаларидан фарқ қилиб, жамият ҳодисалари стихияли тарзда эмас, балки унда яшовчи кишиларнинг онгли фаолияти натижасидан иборатдир.

Жамият ҳаётида ҳеч бир ҳодиса кишилар онгида акс этмай содир бўлмайди.

5) Г. Зиммель ва М. Вебер социологик қарашларидан фарқ қилиб, Маркс ва Энгельс социологик қарашларида эмпирик социологик маълумотлар ва назарий ҳулосалар «тарихий давр манфаатлари»га — пролетариат манфаатларига қаратилган эди. В. И. Ленинда бу ёндашув партиявийлик тамойили сифатида янада ривожлантирилди. Бу эса, жамият тараққиёти тўғрисидаги барча «буржуача» социологик таълимотлар ноилмий деб, инкор этилишига олиб келди. Умуминсоний қадриятлар ўрнини синфий, партиявий қадриятлар эгаллади.

XX аср 20-йилларидан бошлаб жаҳон социологиясининг маркази Ғарбий Оврўподан АҚШга кўчди. АҚШ да социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишида қуйидаги омил муҳим роль ўйнади. Капитализмнинг юқори босқичга кўтарилиши, Оврўпода синфий курашнинг кучаяви натижасида АҚШда мавжуд ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддиятларни ҳал этишга қаратилган эмпирик тадқиқотларнинг катта ҳажмда тўпланганлиги АҚШ да социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишига сабаб бўлди.

Ғарбий Оврўпода социология узок вақт социолог олимларнинг шахсий жонбозликлари асосида ривожлантирилган эди. Масалан, О. Конт ва бошқа кўплаб социологлар доимий иш ҳақиға эга эмас эдилар. АҚШ да социология университет-

1. К. Маркс. Сиёсий иқтисод таниқидига доир. Сўзбоши. К. Маркс, Ф. Энгельс. 13-т. 7-б.

СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИДАН АМАЛИЙ ФОЙДАПАНИШ.

ХОТИМА УРНИДА

Социологик тадқиқот натижаларини илмий ва юксак савияда таҳлил қилиш улардан ижтимоий бошқарув амалиётида унумли фойдаланиш имконини беради. Эмпирик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш жараёнидаёқ ўрганилаётган объектнинг муҳим жиҳатлари кўрина бошлайди. Бу жиҳатларни назарда тутган ҳолда илмий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш, социологик тадқиқот натижаларидан амалиётда фойдаланиш учун асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Социологик тадқиқот натижаларидан амалиётда фойдаланиш босқичи — иккинчи даражада бўлиб, унда олимлар, илмий ходимлар ҳам, амалбонлар ҳам фаол иштирок этади.

Баъзи социологлар, фаннинг асосий вазифаси аниқ маълумотлар йиғиб, зарур хулосалар ва ўрганилаётган ижтимоий муаммо хусусида зарур таклифлар ва тадбирларни ишлаб чиқишдан иборат, уларни ҳаётга, амалиётга тадбиқ қилиш эса жамоат ташкилотлари, маъмуриятнинг иши — деб ҳисоблайдилар. Бундай қараш илмий маълумотлар ва уларни бошқарувдаги ечимни ўртасида узидишга олиб келди. Бизнингча, ҳар икки босқич ягона илмий-амалий дастур асосида бўлмоғи мақсадга мувофиқ.

Социологик тадқиқот натижаларини амалиётга тадбиқ этишнинг турли шакллари ва усуллари мавжуд. Унинг муҳим шаклларида бири, олиб борилган тадқиқот натижаларини мавжуд раҳбарият поғонаси (маъмурият, касаба уюшмаси, бўлима ва бошқалар) ва тадқиқот гуруҳлари (масалан, ишчи бригадаси, талабалар гуруҳи каби) олдидан

ҳимоя қилиш. 2. Яна бир шакли, тадқиқот натижаларини китоб шаклида, услубий қўлланма, мақолалар тўпламида ва матбуотда нашр этиш.

3. Социологик тадқиқот натижалари бўйича олимларнинг радио ва телевидениеда чиқишлари ҳам ўзига хос амалий аҳамият касб этади. 4. Илмий-амалий анжуманлар, семинарлар, симпозиумлар ташкил этиш ва ўтказиш каби шакллари жуда муҳим аҳамиятга эга.

Социологик тадқиқот натижаларидан амалий фойдаланишда социал-психологик марказлар фаолияти муҳим ўрни тутади. Афсуски, бундай марказлар бизнинг республикамізда жуда кам. Ҳар бир вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари қошида шундай марказлар ташкил қилинса, жамиятимиз инфраструктурасидаги мавжуд муаммоларнинг ҳал қилиб борилишида жиддий ўзгаришлар юз бериши аниқ.

Ҳозирда амалий социологияни муваффақиятли ривожланиши аниқ амалий вазифаларни, мавжуд ижтимоий муаммоларни ечиш билан боғлиқ. Аммо, шунинг кўрсатиб ўтиш жоизки, ҳозиргача бизда бунга етарлича эътибор берилмапти. Социология фанининг жамиятимиз ҳаётидаги ижтимоий-амалий роли жуда паст даражада. АҚШ ва Оврупо мамлакатларида кенг ривожланган «ижтимоий муҳандислик» касби бизда етарлича ривожланмаган. Ижтимоий муаммоларга муҳандисона ёндашувга аҳамият берилмаётир.

«Ижтимоий муҳандислик» концепциясини биринчи бор ишлаб чиққан инглиз файласуфи ва социолог Карл Поппер фикрича, «ижтимоий муҳандислик» инсон фаолияти ва жамият ҳаётини оқилона асосда таъмирлаш демакдир. Ижтимоий ҳаёт муаммолари «муҳандислик» фаолиятининг натижасидагина тўғри ҳал қилиниши мумкин. «Ижтимоий муҳандислик»нинг асосий вазифаси ҳам шундан иборатдир.